

FILOSOFISCH VELDWERK

Grote filosofen van nu
over leven in barre tijden

Florentijn van Rootselaar

*Met een voorwoord door
Stine Jensen*

Klement

www.uitgeverijklement.nl
© 2018 Uitgeverij Klement, Utrecht
Alle rechten voorbehouden.

De in dit boek opgenomen interviews
verschenen eerder in andere vorm in
Trouw (interview met Hartmut Rosa)
en *Filosofie Magazine* (de overige
interviews).

Ontwerp omslag: Judith Schoffelen
Opmaak binnenwerk: Karel Oosting

ISBN paperback 978 90 8687 232 9
ISBN e-book 978 90 8687 233 6
NUR 730

Inhoud

Voorwoord door Stine Jensen · 7

Inleiding · 9

Vloeibare wereld

Zygmunt Bauman

Alleen op de vloeibare wereld · 17

Martha Nussbaum

Waarom we volgens een linkse denker
weer moeten geloven in ons vaderland · 23

Alain Finkielkraut

Wat het verlies van het nationale voetbalelftal
zegt over onze cultuur · 29

Jacques Rancière

Bezet het Maagdenhuis om de wereld
weer bewoonbaar te maken · 37

Michael Sandel

Moeten we de mens door genetische manipulatie
aanpassen aan de wereld? · 43

Susan Neiman

Hoe fake news ons vertrouwen
in de wereld ondermijnt · 50

Hartmut Rosa

Waarom mindfulness niet mogelijk is als de wereld
niet mindful is (en wat je wel kunt doen) · 57

Bernard Stiegler

Hoe je kunt overleven in een wereld
die is bedacht door een marketeer · 64

Wereldcrisis

Bruno Latour

Waarom zette deze denker
de natuur op het podium? · 75

Peter Sloterdijk

De bescheiden profeet van de nieuwe aarde · 81

Charles Foster

Leef als een beest om de wereld
(en jezelf) te ontmoeten · 89

Betoverde wereld

Roger Scruton

Zoeken naar het hogere
op het Engelse platteland · 97

Terry Eagleton

De marxist die nog gelooft in
de zin van de wereld · 103

Michael Puett

De weg (tao) naar een
betere wereld is heel aards · 110

Tu Weiming

Confucius en de spiritualiteit
van de aarde · 115

Nawoord · 123

Dankwoord · 126

Stine Jensen

Voorwoord

Een aantal jaren geleden raakte ik buiten adem. Ik had te hard gehold, mijn lucht was op. Ik plofte neer op een bank en kwam er een aantal maanden niet meer vanaf. De oplossing zocht ik in een verandering in mezelf, gas terugnemen, en zorgen voor een balans tussen lichaam en geest. Ik keerde naar binnen, en ik doe dat nog steeds, elke dag een minuut of tien. Alles stilleggen, zitten, ademen, voelen.

Ik onderzocht mijn karakter, maar wist ook: een heel individuele kwestie is het nu ook weer niet. Want ik constateerde dat velen om mij heen datzelfde deden — stilzitten, ademen — ze waren uitgeblust. Ik las in een boek dat *De vermoeide samenleving* heet, dat de manier waarop wij onze versnelde maatschappij inrichten bijna onvermijdelijk leidt tot burn-out.

Een bevriende filosoof wees mij erop dat al dat geadem op de mat goed was voor jezelf en je lijf, maar ook weleens tot een filosofische denk-ramp zou kunnen leiden. Ziek, ongezonder en met een burn-out op de bank hangen — en dan als individu de boel intern aanpakken — ongetwijfeld ga je dan meer opgeladen de wereld weer in, maar vergeten wij dan niet dat die wereld buiten er ook écht is, en dat die ons ziek maakt, vrolijk maakt, voedt, opbeurt, geneest, afmat? In hoeverre gaat het om hoe ik mij voel, en wat mijn mening is? En in hoeverre verbind ik mij met de wereld om me heen? Hoe denk ik daarover, hoe verhoud ik mij daartoe?

In deze bundel trekt Florentijn van Rootselaar eropuit om te praten met denkers die de blik niet naar binnen keren, maar hartstochtelijk naar buiten. Ze schuwen de grootste vragen niet en komen veelal met een nieuw perspectief, een denkopening voor flinke wereldproblemen. Die wereldproblemen leveren

denk-krampen op. Maar al het filosofische getwijfel en gedenkten spijt, de wereld waarin wij leven is écht, weerbarstig en daar moeten we het mee doen. Is al dat vrije ademen en denken straks nog wel mogelijk, als de bomen en het bos hun werk niet meer kunnen doen?

En zo wordt die vraag der vragen, ‘wat is de zin van het leven’ ineens een heel tastbare en noodzakelijke. In plaats van een interne gevoels- en denkoefening — ‘wat is *mijn* zin in het leven en hoe voel *ik* mij vandaag’, gooit Van Rootselaar de luiken flink open en laat een flinke denkbries waaien op zoek naar de wereldse zin van het leven.

Stine Jensen

Inleiding

Je beklimt een berg. De helling is steil, de zijwind is hevig en de regen valt hard op je lichaam. Maar je moet doorgaan als je wilt overleven. Een tijdelijk kamp opslaan kan al helemaal niet. Je gaat verder via de bergpas, maar je ziet nog niet wat er aan de andere kant van de berg is. En als die andere wereld al zichtbaar was, had je er geen woorden voor.

Die tocht over de bergpas is de tocht van de moderne mens, vertelde de Pools-Britse denker Zygmunt Bauman me ooit — terwijl we genoeglijk in zijn woonkamer zaten.

Waar zijn we naar op zoek in onze tijd? Bauman sprak over de dwalende mens die zich niet meer thuis voelt in de — zoals hij zegt — vloeibare wereld. Ons land is vloeibaar geworden, de wereld ook, maar net zo goed de relaties met onze naasten en zelfs geliefden. We zoeken volgens hem wanhopig naar nieuwe vormen om samen te leven.

Is er een nieuw verbond met die wereld mogelijk, vroeg ik hem? Kunnen we een wereld scheppen waarin we ons thuis voelen?

Er zal iets gebeuren, zei hij, in de eenentwintigste eeuw. De komende decennia wordt er iets nieuws opgebouwd. Maar daarvoor moeten we wel doorgaan met lopen — met ploeteren, maar ook met denken. ‘Ik zal er niet lang meer zijn, maar u bent erg jong. Ik denk dat u die nieuwe wereld nog zult zien.’

Twee jaar later zou Zygmunt Bauman overlijden op 91-jarige leeftijd. Ik probeerde daarna een antwoord te vinden op de vraag van die zoekende mens. Hoe zag die wereld aan de andere kant van de bergpas eruit? Dat deed ik door te rade te gaan bij de andere grote denkers van deze tijd. Maar ik vroeg ze eerst: herkenden zij het idee dat we het contact met de wereld verloren hadden?

Die zoektocht bracht me in alle uithoeken van het menselijk bestaan. We spraken over het gevoel vervreemd te zijn van onze politieke gemeenschap: we zijn niet meer thuis in ons oude Nederland, maar evenmin in nieuwe supranationale verbanden als Europa. Maar ik zou ook spreken over de steeds grotere versnelling van het leven waardoor het werelds spektakel in een flits aan ons voorbijtrekt. Daar had ik het over met Duitslands grote versnellingsfilosoof (of onthaastingsgoeroe, zoals hij ook wordt genoemd) Hartmut Rosa. In een burn-out, zei hij, resoneert de wereld niet meer.

Het ging ook over de vervreemding in ons werk. Die ervaring, vertelde de Franse techniekfilosoof Bernard Stiegler me — terwijl we 's avonds laat in een shoarmatent zaten — is sinds Marx alleen nog maar toegenomen. Samen keken we naar de man die ons eten aan het bereiden was.

En dan de meest bedreigende ontwikkeling. We leven in een nieuw geologisch tijdperk: het antropoceen. Voor het eerst is er geen gebied op onze aardkorst dat niet is beïnvloed door de mens. Die menselijke invloed leidt nu al tot een klimaatramp die de wereld misschien onbewoonbaar zal maken. Hoe is het nog mogelijk om je te verbinden met de wereld als we die ondergang verwachten?

Maar er is ook een andere vorm van vervreemding van de wereld, een vervreemding die — anders dan die andere vormen — veel meer in onszelf begint.

We twijfelen aan het bestaan van de wereld.

Een korte onderbouwing — ik weet het, die is nodig. Wij twijfelen toch niet? Dat doen anderen. Dat zie je in films, zoals *The Matrix*. Of je hoort het van een wereldvreemde man zoals elektrische-autogoeroe en space-ondernemer Elon Musk, die meent dat onze wereld niet meer is dan een computersimulatie.

Maar wij... Wij leven ons leven, werken met onze collega's, trekken de natuur in, zwemmen in de oceaan, ademen de lucht in, leven met onze vrienden en familieleden en wonen samen met onze geliefden of met anderen. Wij leven ín de wereld.

Toch ben ik ervan overtuigd dat er in onze tijd een diepe neiging is tot wereldontkennen. Nu bijna vierhonderd jaar geleden schreef een filosoof — tijdelijk woonachtig in Nederland — een verhaal dat die neiging op dramatische wijze verbeeldt. Descartes voerde zijn befaamde twijfelexperiment uit. Was alles wat hij voor waar hield een zinsbegoocheling? Droomde hij niet? Werden hem misschien ideeën ingefluisterd door een boze demon? Als we de aantekeningen van de Fransman mogen geloven, leidden de vragen tot een grote verwarring: 'Ik ben zo in de war geraakt, dat het lijkt alsof ik onverhoeds in een diepe draaikolk ben gevallen, zodat ik op de bodem geen vaste voet krijg maar ook niet omhoog kan zwemmen.'

Descartes wist via een onwaarschijnlijke dramatische wending — een *deus ex machina* — het vertrouwen in de waarneming weer te herstellen. Maar was dat voldoende? Blijft het niet altijd knagen? Als je een keer gaat twijfelen aan je eigen waarneming, die je altijd toegang gaf tot de wereld, verliest de wereld zoals je die kent toch haar vanzelfsprekendheid?

Descartes' tijdgenoot Francis Bacon maakt misschien nog duidelijker hoe fundamenteel die twijfel is. We zijn volgens hem in de greep van idolen. Van vooroordelen. Zijn onze ideeën over de wereld niet louter het gevolg van onze opvoeding, of anders van onze taal — die als een soort venster voor de wereld bepaalt wat we wel en wat we niet zien? Misschien hebben onze ideeën over goed en fout wel geen bron in de wereld, of in goddelijke geboden, maar zijn ze het product van onze geest. En hoe zit het met de schoonheid van de wereld? Vinden we een roos wel mooi omdat die zelf mooi is? Is haar schoonheid niet louter een projectie van onze bloemrijke verbeeldingskracht?

Zeker, dergelijke vragen zouden leiden tot een bloeiende Verlichtingscultuur, waarin de mens zich van zijn eigen verstand bedient om de wereld te onderzoeken. Waarin de kennis over de wereld snel zou toenemen. Maar de mens zou zich ook minder thuis voelen in de wereld: hij was een onderzoeker geworden die zijn eigen positie in de wereld kritisch bekeek, waarmee de onschul-

dige blik op de wereld verdween. Van een thuis was de wereld het onderzoeksterrein voor de wetenschappelijke mens geworden.

Die twijfel aan alles — geef ik toe — is al snel potsierlijk: is die niet het kenmerk van de adolescent, van de onvolwassene en, op latere leeftijd, alleen nog van de verstrooide professor? Een vreemde filosofische twijfel aan het bestaan van de wereld, terwijl wij allen weten dat het echte leven gewoon doorgaat en zich niets aantrekt van al die aarzelende gedachten? Het leverde al lang voor Descartes het beeld op van de filosoof die naar de sterren kijkt, waardoor hij in een kuil valt. De les: je mag nog zo slim denken, en zelfs twifelen aan het bestaan van het meest vanzelfsprekende, toch blijft de echte wereld gewoon bestaan.

Maar tegenwoordig zijn wij allen, denk ik, zulke verstrooide filosofen geworden die in een kuil vallen. Het twijfeldenken heeft ons modern en in de greep. Filosofen zijn we — maar vreemde filosofen. Luister maar eens hoe we praten over meningen: die zijn louter persoonlijk en corresponderen niet meer met de wereld. Ze maken geen aanspraak meer op een waarheid, hoogstens op een gevoelswaarheid. Hoe authentieker, hoe dieper gevoeld, hoe waard. Een debat mag niet meer gevoerd worden — je hebt andermans mening tegenwoordig te respecteren. Waarmee we veroordeeld zijn tot nog meer eenzaamheid.

Die twijfel aan de wereld is nog eens versterkt sinds we in een *post-truth*-tijdperk leven. Alternatieve feiten nemen de plaats in van feiten. Nieuws wordt nepnieuws genoemd. Psychotherapeuten noemen deze strategie *gaslighting*, legde de Amerikaanse denker Susan Neiman me uit. Het doel: slachtoffers laten twifelen aan zichzelf, hun eigen herinneringen en het eigen gezond verstand. De term 'gaslighting' is ontleend aan de film *Gaslight* van regisseur George Cukor, waarin de echtgenoot zijn vrouw tot waanzin probeert te drijven door vanaf de zolder de gaslampen in huis te dimmen — zijn vrouw weet niet dat hij daar achter zit.

Het gevolg van die verwarring is dat we de gedeelde werkelijkheid wantrouwen, zei Neiman. En als we geen gedeelde wereld meer hebben, vallen we ook als gemeenschap uit elkaar.

Je ziet die verwijdering tussen mens en wereld ook als het gaat over het onderwerp waar we zo snel op uitkomen als we maar lang genoeg doorpraten: de zin van het leven. Zin is een privé-zaak geworden, die kennen we overmoedig zelf wel aan het leven toe. We kunnen het stellen zonder de wereld die de zin aan ons schenkt, en al helemaal zonder de goden die de wereld eens betoverden. Daar sprak ik over met Terry Eagleton. ‘Stel,’ zei hij, ‘dat iemand zegt: de zin van het leven is zoveel whisky drinken als verenigbaar is met je vermogen om te kruipen. Dan zeg ik toch: dat klopt niet.’

Waarom klopt het niet? Misschien wel — dacht ik — omdat iets pas zinnig is als het niet leidt tot destructie maar tot bloei. Of ben ik nu te moralistisch?

Maar er is nog een probleem: je komt in een denkkrimp als je zo praat. Zin baseren we op iets buiten ons. Iets is pas zinvol als het groter is dan wijzelf, als het uit de wereld naar ons toekomt. Ondanks alle bravoure waarmee we zelf wel een zin toekennen, blijven we uiteindelijk gefrustreerd achter.

Ik ben niet blind voor de winst die dit verlies aan wereld heeft opgeleverd. Voor de vrijheid. Er is geen religieus dogma dat ons leidt, geen koning die ons voorschrijft wat we moeten doen — al zijn er andere, minder duidelijke vormen van macht voor in de plaats gekomen: marketing bijvoorbeeld, of de schijnbaar libertaire maar eigenlijk ook verplichtende normen over liefde en lust ontleend aan de al te populaire wetenschap die weet wat gezond en goed is.

Al die vormen van vervreemding onderzocht ik met de grote filosofen van deze tijd. Toen zag ik bouwmeesters die een nieuwe wereld ontwierpen. Maar vaker nog, merkte ik, spraken ze ons gevoel aan. Ze stelden voor om de wereld opnieuw te zoeken. Om te luisteren, zoals denktitaan Peter Sloterdijk zei, naar de stem die uit de crisis komt.

Sloterdijk sprak over een heel nieuwe relatie tussen mens en wereld. Hier ging het niet over de mens die aan de hand van

bouwtekeningen een wereld bouwt. Het was precies omgekeerd: luister eerst maar eens naar die wereld, wie weet ontstaat daaruit een nieuwe ethiek, en zelfs een nieuwe mens. Eerst de wereld dus, en dan pas de mens.

Die omkering is moeilijk voorstelbaar, vandaar ook de pogingen van de denkers om die nieuwe relatie te verbeelden. Neem de Franse denker Bruno Latour, die aan de vooravond van de Parijse klimaatconferentie een theater oprichtte waarin zijn studenten de oceanen waren, de bomen en de wolken. De wereld kreeg een stem.

Ook wandelde ik door een bos met Oxford-ethicus Charles Foster, die als een moderne sjamaan verkondigde dat de grens tussen mens en wereld en tussen mens en dier poreus is. Wekenlang had deze geciviliseerde man als een das in een hol geleefd. Als dassenman kon hij de smaken van verschillende wormen verbeelden zoals een connaisseur het bouquet van wijn weet te evoceren. En als een stadsvos had hij maaltijden gedeeld met de andere stadsvossen — pizzapunten uit vuilnisbakken, daar leefden ze van. Filosofisch veldwerk, zo had hij zijn leven als dier genoemd: een poging tot een nieuwe openheid naar de wereld.

Het is de openheid die ik ook zag bij de andere filosofen met wie ik sprak. Wat me bijbleef is dan ook de liefde van de filosofen. Liefde voor de wereld zoals die is, liefde voor de wereld zoals die was, liefde voor de wereld die nog moet komen — aan de andere kant van de bergpas.

Bernard Stiegler

Hoe je kunt overleven in een wereld die is bedacht door een marketeer

Een helverlichte shoarmatent met slechte rapmuziek. Het is 11.00 uur 's avonds. We zijn er beland na een vergeefse zoektocht naar een restaurant.

Eten in deze tent, analyseert Bernard Stiegler achter een bord met shoarma met currysaus, friet en sla, is louter een vorm van levensonderhoud. Als dat alles is wat er is, zegt de directeur van het onderzoeks- en innovatie-instituut van het Centre Pompidou, leidt dat uiteindelijk tot 'le sentiment de ne pas exister', het gevoel niet te bestaan.

Met Stiegler heb ik het over het klassieke verhaal van vervreemding. Over Marx gaat het, uiteraard. Maar vooral ook over de nieuwe tijd.

In een inktzwarte diagnose van deze tijd concludeert Stiegler dat dat gevoel niet te bestaan — dat bezit van ons nam bij de opkomst van de industriële revolutie — alomtegenwoordig is met de opkomst van consumentenkapitalisme en marketing. Die veranderen onze wereld zo dat we er ons niet meer thuis voelen.

Ondanks zijn sombere verhaal blijft Stiegler vasthouden aan de mogelijkheid van een oplossing. Daar doet hij onderzoek naar met Ars Industrialis, de 'internationale associatie voor een politieke industrie van technologieën voor de geest'.

Wat is volgens Stiegler nu het probleem van deze maaltijd? 'Ik eet dit omdat ik behoefte heb aan eiwitten, aan voedingsstoffen. Maar eten kun je ook op een andere manier doen, als je vrienden ontvangt, bij een gemeenschappelijke maaltijd. Je ziet al bij Homerus dat eten bij uitstek de gelegenheid is om meer van het leven te maken. Alles wat belangrijk is gebeurt bij hem aan tafel. Dat blijkt ook uit het belang van offers tijdens die maaltijden bij Homerus. Zo'n offer verheft het alledaagse tot iets groters, dat noem ik *consistance*.'

Volgens Stiegler is het gevoel niet te bestaan sterk toegenomen tijdens de industriële revolutie, waarna het in de twintigste eeuw alleen nog maar groter is geworden. 'Dat zie je ook in deze zaak. De jongen hier is geen kok, hij voert slechts uit. Hij beschikt niet over bepaalde kennis of vaardigheden, die zijn overgenomen door de industrie waaruit geprefabriceerd eten komt. Dat is het begin van de proletarisering, die begint met een verlies van knowhow.'

Een gevolg van dat verlies aan vaardigheden is het onvermogen om de wereld door je werk te veranderen — en dat is cruciaal voor het gevoel dat je bestaat. 'Bestaan, *exister*, wil zeggen zich veruitwendigen, zijn sporen nalaten in de wereld, of dat nu in het werk is, in de familie waarvan je houdt, als artiest, wetenschapper of voetballer, maar ook als burger.'

Waar de industriële revolutie alleen nog zorgde voor een proletarisering van het werkende leven, is in de twintigste eeuw een tweede stap gezet. Met de opkomst van het consumentenkaptalisme en de marketing verloor ook het dagelijks leven zijn betekenis. 'Rond 1930 bedacht Edward Bernays de marketing, waarvoor hij inzichten ontleende aan de ideeën van zijn oom Sigmund Freud. Het consumentenkaptalisme tracht systematisch de aandacht van mensen in een bepaalde richting te sturen, door allerlei apparaten zoals tv en radio. Met de toenemende invloed van internet en sociale media is dat alleen nog maar erger geworden. De behoeften van individuen worden ermee klaar-

gemaakt voor de markt, voor andere verlangens is geen ruimte meer. Als de mens alleen nog maar wil wat de markt hem laat willen, leidt dat tot een uitputting van zijn verlangen, zijn libidinale energie, het vernietigt de productie van het libido — om een term van Freud te gebruiken. En zonder verlangen verdwijnt het gevoel te bestaan.’

‘Het gevoel niet te bestaan’. Het zijn dezelfde woorden waarmee Stiegler nu zijn eigen gemoedstoestand beschrijft die voorafging aan zijn ‘daad’. In 1978, Stiegler was 26, werd hij veroordeeld tot een gevangenisstraf — hij had meerdere gewapende bankovervallen gepleegd. In de gevangenis begon hij te lezen, de grote werken van de filosofie, Kant, Marx en Plato. En hij ging filosofie studeren, een studie die hij had afgerond toen hij vijf jaar later de gevangenis verliet. Kort daarna ging hij nauw samenwerken met Jacques Derrida, een van Frankrijks grootste naoorlogse denkers, en begon een snelle academische carrière.

Stiegler werd op het spoor van een verklaring voor zijn daden gezet toen een Franse krant een deel uit het dagboek publiceerde van Richard Durn. Die woonde in 2002 een gemeenteraadsvergadering bij in Nanterre, met een pistoolmitrailleur en andere wapens verborgen onder zijn jas. Na afloop doodde hij acht gemeenteraadsleden en verwondde negentien anderen.

‘Durn, een man met een goede opleiding — hij had de universiteit bezocht — hield een dagboek bij. Voor hij zijn daad pleegde noteerde hij dat hij het gevoel verloren had te bestaan. Hij zag zichzelf niet meer als een persoon. Hij had niet meer het vermogen om zichzelf lief te hebben. Bij hem ontbrak het primaire narcisme, een gevoel van eigenwaarde dat iedereen moet hebben om te bestaan. Dat is wat Freud ook zegt: als mensen niet narcistisch zijn, kunnen ze psychotisch worden, op een gevaarlijke manier. Dat verlies aan primair narcisme ontstaat in een samenleving waarin we louter consument zijn. Al onze verlangens, alles wat we voelen is het product van marketing. We zijn ons zelf kwijtgeraakt.